
Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 19 (2008)

Επιχειρηματική ηθική

Παιδεία για μια ανοιχτή κοινωνία

Πέτρος Α. Γέμτος

doi: [10.12681/sas.673](https://doi.org/10.12681/sas.673)

Copyright © 2015, Πέτρος Α. Γέμτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γέμτος Π. Α. (2015). Παιδεία για μια ανοιχτή κοινωνία. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 277–295. <https://doi.org/10.12681/sas.673>

Παιδεία για μια ανοικτή κοινωνία

Πέτρος Α. Γέμτος*

Το άρθρο αυτό επιχειρεί τη διερεύνηση και εξειδίκευση του είδους της παιδείας που χαρακτηρίζει μια ελεύθερη δημοκρατική κοινωνία και τη μελέτη των μηχανισμών καλλιέργειας και διαπροσωπικής της μετάδοσης. Ο συγγραφέας εισάγει την πολεμική έννοια της ανοικτής κοινωνίας -χρήσιμη εξειδίκευση της ιδέας της δημοκρατικής κοινωνίας- και αναλύει τις θεσμικές προϋποθέσεις λειτουργίας της, οι οποίες διασφαλίζουν ότι τα άτομα μπορούν να επιλέξουν τους στόχους ή ένα σχέδιο ζωής αυτόνομα και συνειδητά. Εξετάζει με αρκετή λεπτομέρεια το είδος της παιδείας που πρέπει να έχουν τα μέλη της ανοικτής κοινωνίας καθώς και τους τρόπους μετάδοσης της φιλοσοφικής και επιστημονικής γνώσης στον πολίτη της. Θεωρεί πως η φιλοσοφία, η επιστήμη και η τέχνη ως ένα συνεκτικό σύνολο μπορούν να βοηθήσουν τα άτομα να συλλάβουν αλλά και να αποτιμήσουν τις ποικίλες πτυχές του κόσμου στον οποίον ζουν. Περαιτέρω παρουσιάζει το θεσμικό πλαίσιο το οποίο είναι απολύτως αναγκαία συνθήκη για την απρόσκοπτη λειτουργία της ανοικτής κοινωνίας. Στην προβληματική που αναπτύσσει ο συγγραφέας συμπεριλαμβάνει και ειδικότερη αναφορά στην κοινωνική και ηθική ανάπτυξη των ατόμων τα οποία, κατ' αυτόν, προτάσσουν το δικό τους συμφέρον από την ίδια τη φύση τους.

Εισαγωγή

Παιδεία ως καλλιέργεια γνώσης και αξιών είναι συστατικό στοιχείο του πολιτισμού κάθε κοινωνικής ομάδας και αναγκαία προϋπόθεση της εύρυθμης λειτουργίας της. Η αναγκαία ανάμεσα σε κοινωνικές μονάδες συνεργασία διασφαλίζεται με αποτελεσματικούς θεσμούς που λειτουργούν μέσω ενός διαφοροποιημένου μηχανισμού κοινωνικών κυρώσεων. Εσωτερικοί (συναίσθηματα ενοχής και θυμού στους ηθικούς κανόνες) και εξωτερικοί (συναίσθηματα ντροπής στις κοινωνικές συνήθειες και νομικές κυρώσεις

* Καθηγητής Πανεπιστημίου, πρώην Πρύτανης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

στο δίκαιο) κυρωτικοί μηχανισμοί επιχειρούν λύση των διλημάτων φυλακισμένου (εκμετάλλευσης, δηλαδή, της συνεργασιακής στάσης του άλλου) που ελλοχεύουν σε κάθε κοινωνική διάδραση, ώστε να επιτευχθεί και διασφαλισθεί αμοιβαία επωφελής διατομική συνεργασία.¹ Σε ένα ανώτερο επίπεδο οι κοινωνικοί κανόνες επικυρώνονται από ένα πολύπλευρο και λιγότερο ή περισσότερο συνεπές σύστημα προτύπων ζωής και πνευματικών αξιών που οργανώνεται ως πόλος βιοτικού προσανατολισμού και μεταδίδεται ως κοινωνικό μορφωτικό αγαθό. Οι πάντοτε παρόντες μηχανισμοί κοινωνικοποίησης διαφοροποιούνται, ωστόσο, ως προς το περιεχόμενο γνώσεων και αξιών που, αντίστοιχα, διαφοροποιούν και τη στάση των ανθρώπων στα μεγάλα προβλήματα της ζωής. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός που θεμελιώθηκε στην αρχαιοελληνική διανόηση και καλύπτει σήμερα τη σύγχρονη Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική έθεσε από την αρχή στο επίκεντρο τον άνθρωπο ως αυτόνομη και ελεύθερη προσωπικότητα που, με χρήση του ορθού λόγου, είναι σε θέση να γνωρίσει τον κόσμο (φυσικό ή κοινωνικό) στον οποίο ζει και να βρει λύσεις στα πρακτικά βιοτικά του προβλήματα. Αντίστοιχα, η κοινωνική οργάνωση που ανταποκρίνεται σε αυτή την κοσμοεικόνα είναι η ελεύθερη δημοκρατική κοινωνία. Δημοκρατία και φιλοσοφία-επιστήμη είναι μοναδικά επιτεύγματα αυτού του πολιτισμού που γίνονται σήμερα παγκόσμια αποδεκτά, αφού έχουν πανανθρώπινη αξία και αφορούν όλους, ανεξάρτητα από φυλή, γλώσσα και πολιτιστικό κύκλο.²

Στην εργασία αυτή γίνεται μια προσπάθεια να ερευνηθεί και εξειδικευθεί το είδος της παιδείας που χαρακτηρίζει μια ελεύθερη δημοκρατική κοινωνία και να μελετηθούν οι μηχανισμοί καλλιέργειας και διαπροσωπικής της μετάδοσης (ιδιαίτερα στους νέους). Για τον σκοπό αυτόν, εισάγεται καταρχάς η πομπειανή έννοια της ανοικτής κοινωνίας που αποτελεί μια χρήσιμη για τους σκοπούς μας εξειδίκευση της ιδέας της δημοκρατικής κοινωνίας. Ακολούθως αναλύονται οι θεσμικές προϋποθέσεις λειτουργίας της ανοικτής κοινωνίας που διασφαλίζουν αυτόνομες και συνειδητές αποφάσεις των κοινωνικών μελών. Στο τρίτο μέρος αναλύεται το είδος της παιδείας που πρέπει να έχουν τα μέλη της ανοικτής κοινωνίας και στο τέταρτο εξετάζονται οι τρόποι μετάδοσης της φιλοσοφικής και επιστημονικής γνώσης στον πολίτη της ανοικτής κοινωνίας. Ακολουθεί η παρουσίαση των μέτρων που πρέπει να ληφθούν σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας (δασκάλους όλων των εκπαιδευτικών μονάδων, ιερείς, πολίτες) ώστε να

προαχθεί η λειτουργία ανοικτής κοινωνίας στη χώρα μας και η μελέτη κλείνει με αναφορά στα όρια της παιδευτικής και θεσμικής διάπλασης βιολογικών όντων που από την εξελικτική τους ιστορία και τις οργανικές τους καταβολές προτάσσουν σε μεγάλες ομάδες το ίδιο συμφέρον έναντι των συμφερόντων των άλλων κοινωνικών μονάδων. Κεντρική θέση της εργασίας είναι ότι φιλοσοφία, επιστήμη και τέχνη ως ενότητα δημιουργικής γνώσης, αισθητικής σύλληψης και αξιολογικής αφομοίωσης του κόσμου αποτελούν βασικά στοιχεία της παιδείας της ανοικτής δημοκρατικής κοινωνίας: πρέπει με κατάλληλη επεξεργασία και κατάλληλους θεσμούς να ξεπεράσουν τον κόσμο των ειδικών και να αποτελέσουν κτήμα των ελεύθερων πολιτών. Μόνο τότε οι αποφάσεις τους θα έχουν την αυτονομία και αποτελεσματικότητα που στηρίζει την ελεύθερη κοινωνία, αυξάνοντας την ευημερία προοδευτικών όντων (με την έννοια του J. St. Mill) που έχουν επίγνωση της ελευθερίας και ευθύνης των ατομικών τους επιλογών.

1. Η ιδέα της ανοικτής κοινωνίας

Ο Karl Popper στο κλασικό του έργο *Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί* της κατασκεύασε μια έννοια ανοικτής κοινωνίας ως βάση και θεμέλιο αυστηρής κριτικής σε αυταρχικές ιδέες (ηθελημένες ή αθέλητες) μεγάλων διανοητών του ευρωπαϊκού μας πολιτισμού. Αντιστρέφοντας το περιεχόμενο του όρου στον H. Bergson, ορίζει την ανοικτή ως αντίθεση της κλειστής κοινωνίας με τον ακόλουθο χαρακτηριστικό τρόπο: 'Στα παρακάτω η μαγική, φυλετική και κολεκτιβιστική κοινωνία ονομάζεται και κλειστή κοινωνία. Την κοινωνική τάξη όμως, στην οποία άτομα λαμβάνουν προσωπικές αποφάσεις, ονομάζουμε ανοικτή κοινωνία' (Popper 1957: I, 233). Η επιστημολογική κριτική αρχή [fallibilism] εφαρμόζεται και στον κοινωνικό χώρο: στην ανοικτή κοινωνία κυβερνώντες και κυβερνητική πολιτική υπόκεινται σε απορριπτικό έλεγχο, οι πρώτοι μέσω του εκλογικού συστήματος, η δεύτερη με δημόσια συζήτηση και κριτική σε κατάλληλα διαμορφωμένα κρατικά όργανα. Ανεπιθύμητοι κυβερνώντες και ανεπιθύμητες πολιτικές εξαφανίζονται με τον ίδιο ειρηνικό τρόπο που απομακρύνονται από τον κορμό της επιστήμης υποθέσεις και θεωρίες. Την κριτική ασκούν άτομα και το πολιτικό σύστημα πρέπει να διασφαλίζει ότι η κριτική και οι επιλογές των ατόμων όχι μόνο θα εισακούονται από τους φορείς της εξουσίας αλλά θα αποτελούν τη μόνη βάση διαμόρφωσης κοινωνικών κανόνων και θε-

σμών. Στο *Η ανοικτή κοινωνία* το κέντρο βάρους πέφτει στους ελεγκτικούς της εξουσίας μηχανισμούς που διασφαλίζουν ατομική ελευθερία και προστασία από καταχρήσεις κοινωνικής δύναμης και την πάντοτε παρούσα τάση υπέρβασης της εξουσίας. Η καθολική απόρριψη ιστορικοιστικών και ολιστικών προσεγγίσεων με τις κολεκτιβιστικές και αντιδημοκρατικές τους προεκτάσεις αποσκοπεί στη διασφάλιση ελεύθερου χώρου για τις επιλογές των πολιτών, χωρίς όμως να εξειδικεύει επαρκώς τις προϋποθέσεις του. Πώς όμως πολίτες μιας δημοκρατικής κοινωνίας με ευρύ χώρο ελευθερίας αποκτούν την κριτική στάση που είναι στήριγμα και περιεχόμενο της ανοικτής κοινωνίας; Ολόκληρο το έργο του Popper αποτελεί ανεκτίμητη συμβολή στο σημαντικό έργο της διαμόρφωσης των προϋποθέσεων λήψης ενημερωμένων και ορθολογικών αποφάσεων από τους πολίτες της ελεύθερης ανοικτής κοινωνίας.

Για τον Popper, το πέρασμα από την κλειστή φυλετική-μαγική κοινωνία στην ανοικτή κοινωνία της ελευθερίας και της κριτικής σκέψης έγινε στην Ελλάδα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όταν η ακαμψία των κοινωνικών κανόνων (που μέχρι τότε θεωρούνταν περίπου σαν φυσικοί) έγινε αντικείμενο συζήτησης και κριτικής και όταν, στη θέση της τυφλής αποδοχής της παράδοσης, αναπτύχθηκε προσωπική ορθολογική επιλογή και ευθύνη.

Όταν λέμε ότι ο ευρωπαϊκός μας πολιτισμός προέρχεται από τους Έλληνες, πρέπει να συνειδητοποιούμε τι ακριβώς αυτό σημαίνει. Σημαίνει ότι Έλληνες άρχισαν για μας εκείνη τη μεγάλη επανάσταση που βρίσκεται ακόμα, όπως φαίνεται, στο αρχικό της στάδιο, το πέρασμα από την κλειστή στην ανοικτή κοινωνική τάξη (Popper 1957: I, 236).

Στην επανάσταση αυτή δεν υπάρχει πίσω –εκτός αν, όπως παρατηρεί ο Popper θέλουμε να γίνουμε ξανά θηρία (ό.π.: 268). Η αυταπάτη της ασφάλειας και της προβλεψιμότητας που φαινόταν να προσφέρει η κλειστή κοινωνία δεν μπορεί ούτε θα άξιζε να ξανακερδηθεί.

Πρέπει να συνεχίσουμε την πορεία προς το άγνωστο, το αβέβαιο, την ανασφάλεια και να χρησιμοποιήσουμε τη λογική που μας έχει δοθεί για να πετύχουμε με τον καλύτερο τρόπο που μπορούμε όχι μόνο ασφάλεια αλλά συγχρόνως και ελευθερία (στο ίδιο).

2. Οι θεσμικές προϋποθέσεις της ανοικτής κοινωνίας

Η ανοικτή κοινωνία στηρίζεται σε αυτόνομες επιλογές των μελών της. Χρειάζεται συνεπώς κανόνες και θεσμούς που διασφαλίζουν ότι οι κοινωνικές μονάδες έχουν ευρύ χώρο ελευθεριών συμβατών με τις ελευθερίες των άλλων (Kant) και δυνατότητες να ασκούν τις επιλογές αυτές με τρόπο που ικανοποιεί αυτόνομα σχέδια ζωής. Αν εισαγάγουμε μια ευρύτερη έννοια ευημερίας (για να περιλάβει και την ικανοποίηση που δημιουργούν οι ελεύθερες επιλογές),³ μπορεί να λεχθεί ότι οι πολίτες της ανοικτής κοινωνίας επιτυγχάνουν στο πλαίσιο των θεσμών τη μεγιστοποίηση του επιπέδου ικανοποίησης συνειδητών και διαφωτισμένων προτιμήσεών τους.

Ελευθερία ως αξία και βάση αναφοράς των κανόνων λειτουργίας της ανοικτής κοινωνίας ορίζεται γενικά ως απουσία καταναγκασμών από πράξεις άλλων αλλά είναι δύσκολο να διακριθεί αυστηρά από εγγενείς περιορισμούς που φέρει η ίδια η ανάγκη κοινωνικής συμβίωσης. Η άρση, για παράδειγμα, του διλήμματος του φυλακισμένου με την καθιέρωση κανόνων συμβατικού δικαίου περιορίζει τις αφηρημένες δυνατότητες δράσης (κάποιος που αγόρασε ένα ρολόι και το παρέλαβε δεν μπορεί να αρνηθεί να καταβάλει το τίμημα), αλλά οι περιορισμοί αυτοί κάνουν δυνατές τις συναλλαγές και συνεπώς διευρύνουν τον χώρο επιλογών και συνακόλουθα την ατομική ευημερία. Οι αναγκαίοι επομένως για την κοινωνική συνεργασία περιορισμοί δεν είναι αντίθετοι προς τη λειτουργία της ανοικτής κοινωνίας. Από το άλλο μέρος, η ελευθερία δεν εξαντλείται στην αρνητική της πλευρά ως ανυπαρξία εξωτερικών καταναγκασμών αλλά συνεπάγεται σιωπηρά την αποδοχή και θετική αξιολόγηση των επιλογών των κοινωνικών μονάδων. Μεταξύ ανυπαρξίας περιορισμών και διαθέσιμων επιλογών υπάρχει κατά κανόνα αντιστοιχία. Όπως σωστά έδειξε ο MacCallum (1967), η ελευθερία είναι τριαδική σχέση: ο X είναι ελεύθερος από Y να κάνει ή να είναι Z. Απουσία εξωτερικών καταναγκασμών (Y) δίνει έναν χώρο επιλογών (Z) σε έναν φορέα X που διαμορφώνει αυτόνομες προτιμήσεις και σχέδια ζωής. Περιορισμοί ελευθερίας είναι συνεπώς εκείνοι που αναιρούν ή μειώνουν τον χώρο των δυνατών επιλογών και όχι εκείνοι που κάνουν εφικτή την αυτόνομη διαμόρφωση της ατομικής ζωής. Χωρίς νομικούς κανόνες που ρυθμίζουν τις περιοχές ελεύθερης δράσης και τις συγκρούσεις δικαιωμάτων κοινωνική ελευθερία δεν είναι δυνατή. Η διαρκής παρουσία ελευθέρων επιβατών [free riders] που επιδιώκουν εκμετάλλευση της συνεργ-

γασιακής διάθεσης των άλλων είναι πηγή παραβιάσεων της ατομικής ζωής και κοινωνικής ανασφάλειας. Ακολουθώντας την παράδοση του J. Locke (1960) μπορούμε να εκλάβουμε γενικούς αυτοφυείς κανόνες (π.χ. του αστικού δικαίου) ως συντονιστικές μόνο της ελευθερίας ρυθμίσεις, λειτουργικά ισοδύναμους με φυσικούς νόμους που και όταν αποκλείουν κάποια κατηγορία πράξεων (π.χ. να πετάμε σαν πουλιά) δεν θεωρούμε ότι αναιρούν την ανθρώπινη ελευθερία.⁴ Και εδώ, ωστόσο, πρόκειται για γενική αρχή που επιδέχεται εξαιρέσεις. Είναι νοητοί γενικοί κανόνες με περιοριστικό της ελευθερίας περιεχόμενο που, αν τροποποιηθούν, αυξάνουν την ελευθερία των μελών μιας κοινωνικής ομάδας.

Η καθιέρωση έννομης τάξης μετατρέπει τις ελευθερίες σε δικαιώματα που προστατεύουν τους φορείς τους από παρεμβάσεις τρίτων. Τα δικαιώματα αυτά έχουν συνεπώς καταρχήν αρνητικό χαρακτήρα. Με την εξειδίκευση, ωστόσο, της επιτρεπτής ατομικής δράσης έχουν και θετικό περιεχόμενο: παρέχουν δυνατότητα διαμόρφωσης και επιλογής αυτόνομων σχεδίων ζωής, συνδέοντας συμφέροντα (Jhering, Bentham) με τη βούληση άσκησης τους (Savigny, H.L.A.Hart).

Κριτική στην ελευθερία ως απουσία εξωτερικών καταναγκασμών ασκείται από όσους επιδιώκουν απελευθέρωση των ανθρώπων από άλογα πάθη και εσωτερικούς καταναγκασμούς (θετική ελευθερία).⁵ Αυτονομία δεν είναι η χωρίς εξωτερικούς καταναγκασμούς διαμόρφωση χαρακτήρα και προτιμήσεων αλλά ο έλεγχος των πράξεων από τον 'αληθινό' εαυτό του κάθε ανθρώπου. Επειδή όμως ο 'αληθινός' εαυτός ή η 'αληθινή' φύση του ανθρώπου μπορούν να ερμηνευθούν ως προσηλωση σε ορισμένα (συνήθως κολεκτιβιστικά) ιδανικά, η ατομική ελευθερία μετατρέπεται σε μέσο υποταγής στις επιδιώξεις εκείνων που ισχυρίζονται ότι εκφράζουν τα συμφέροντα μιας κοινωνικής ομάδας. Η επιδίωξη στα πλαίσια της θετικής ελευθερίας της απελευθέρωσης από πάθη, κοινωνική ψευδοσυνείδηση, αμαρτίες κ.λπ. έγινε πηγή αυταρχικών καθεστώτων στην ιστορία του πολιτισμού μας.

Στη βάση της ανοικτής κοινωνίας υπάρχει μια έννοια αρνητικής ελευθερίας που όμως δεν εξαντλείται στη μη παρέμβαση. Το αρνητικό στοιχείο έχει νόημα μόνο ως μέσο θετικών επιλογών που διαμορφώνουν αυτόνομα ώριμοι άνθρωποι οι οποίοι είναι σε θέση να γνωρίζουν καλύτερα από κάθε άλλο το δικό τους συμφέρον. Αρνητική ελευθερία, ακώλυτη διακίνηση ι-

δεών, κριτική αρχή και πειραματισμοί ζωής διασφαλίζουν ως αποτέλεσμα δημιουργικών δυναμικών διαδικασιών τη λογικότητα και ηθικότητα που χρειάζονται οι πολίτες της ανοικτής κοινωνίας. Ελεύθεροι πολίτες έχουν πολυφωνία αξιών και σχεδίων ζωής και τη δυνατότητα να επιλέγουν χωρίς εμπόδια και παρεμβάσεις τρίτων. Πατερναλισμός ως ετεροκαθορισμός βούλησης με γνώμονα το ίδιο (αληθινό!) συμφέρον δεν συμβιβάζεται προς την αυτονομία ώριμων ανθρώπων (μόνο ως αυτοδέσμευση, πρβλ. Οδυσσέας και Σειρήνες, είναι νοητός.)

3. Η παιδεία της ανοικτής κοινωνίας.

Ελευθερία επιλογών προϋποθέτει υγιείς και βιολογικά ώριμους ανθρώπους που είναι καταρχήν σε θέση να αναπτύσσουν αυτόνομες προτιμήσεις και σχέδια ζωής. Προϋποθέτει επίσης κατάλληλους θεσμούς που αναιρώντας διλημματικές δομές προσφέρουν ευρείς χώρους επιλογών και προσωπικής ζωής. Βιολογικές και θεσμικές προϋποθέσεις ελευθερίας δεν είναι ωστόσο αρκετές για να διασφαλίσουν εύρυθμη λειτουργία της ανοικτής κοινωνίας. Ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες έχουν ανάγκη πνευματικής καλλιέργειας και γνώσεων, αν πρόκειται να αποτελούν τους μοναδικούς παράγοντες στήριξης της ανοικτής κοινωνίας. Τι χρειάζεται όμως να ξέρουν οι πολίτες για να λαμβάνουν ελεύθερες και υπεύθυνες αποφάσεις, να κάνουν αυτόνομες και συνεπείς επιλογές;

3.1 Σωστή εικόνα του κόσμου που ζούμε

Η παιδεία της ελεύθερης ανοικτής κοινωνίας πρέπει να προσφέρει στον πολίτη, ως βάση λήψης έλλογων αποφάσεων, σωστή κοσμοεικόνα που εξαρτάται και προκύπτει από γνώση του φυσικού και κοινωνικού κόσμου, ηθική αξιολόγηση ανθρωπίνων πράξεων και θεσμών και αισθητική-συγκινησιακή προσέγγιση και αποτίμηση της πραγματικότητας. Γνώση ως ορθή αναπαράσταση του κόσμου, αξιολόγηση ως περιεχόμενο δεοντολογικών προτάσεων και σύλληψη του ωραίου σε αισθητικές προτάσεις αποτελούν την πνευματική βάση που οδηγεί τους πολίτες της ανοικτής κοινωνίας να σέβονται τους ελεύθερους θεσμούς, να ασκούν ορθολογική κριτική σε αξίες και κανόνες, να έχουν κίνητρα παραγωγικής δουλειάς, να ανακαλύπτουν την ομορφιά μέσα στην αδιαφορία ή και εχθρότητα της φύσης. Το κρίσιμο ερώτημα είναι: πόσο δυνατή είναι η απόκτηση της παιδείας αυτής

από τον μέσο πολίτη της ανοικτής κοινωνίας; Η εκπληκτική ανάπτυξη της επιστήμης στην εποχή μας, με τη μεγάλη εξειδίκευση και τον τεράστιο όγκο των πληροφοριών (που και ειδικοί επιστήμονες δυσκολεύονται να επεξεργασθούν), η σχετικοποίηση των αξιών που δημιουργεί η συνειδητοποίηση της συγχρονικής παρουσίας ετερογενών πολιτισμών, η πολυπλοκότητα της κοινωνικής ζωής που δυσκολεύει ακόμη και ειδικούς να την κατανοήσουν, η αδιαφάνεια της τέχνης στη μοντέρνα της έκφραση κάνουν προβληματική τη δυνατότητα αφομοίωσης με έλλογο κόστος των επιτευγμάτων της ανθρώπινης διανόησης. Σωστή κοσμοεικόνα για τον πολίτη της ανοικτής κοινωνίας δεν μπορεί συνεπώς να σημαίνει πλήρη γνώση όλων των πορισμάτων της ανθρώπινης σκέψης αλλά αρκετών, ώστε να διασφαλίζεται λογικός έλεγχος των ανθρώπινων κοινωνικών και πολιτικών επιλογών. Δεν αναμένει κανείς από τον πολίτη της ανοικτής κοινωνίας να έχει πρωτότυπες λύσεις σε μεγάλα προβλήματα, αλλά επαρκή γνώση και καλλιέργεια, ώστε να τις καταλαβαίνει και να τις κρίνει.⁶

Σωστή κοσμοεικόνα σημαίνει ειδικότερα α) γνώση του φυσικού κόσμου στον οποίο ζούμε, των βασικών του νόμων, των συστατικών του, της ιστορίας του και των μελλοντικών του προοπτικών β) γνώση της βιολογικής δομής των ζωντανών οργανισμών, της εμφάνισης της ζωής στον πλανήτη μας, της εμφάνισης του ανθρώπου, της γονιδιακής του βάσης και των κληρονομικών του καταβολών, των δυνατοτήτων και περιορισμών βιολογικής του ανάπτυξης γ) γνώση των ψυχικών φαινομένων και της σχέσης τους με τα βιολογικά (ιδιαίτερα τη λειτουργία του εγκεφάλου), της δομής και λειτουργίας των κοινωνικών μορφωμάτων, της συμπεριφοράς του ανθρώπου ως μέλους κοινωνικών ομάδων, της δημιουργίας και εξέλιξης των θεσμών ως συντονιστικών μηχανισμών ανθρώπινης συνεργασίας, των προβλημάτων που δημιουργεί η κοινωνική συνύπαρξη, της εμφάνισης και εξέλιξης πολιτισμών (συμπεριλαμβανομένων των θρησκειών) με διαφορετικές αξίες και πρότυπα ζωής, ιδιαίτερα γνώση των αρχών και αξιών του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της παγκοσμιότητας σημαντικών του επιτευγμάτων δ) κατανόηση ως τρόπου ζωής των βασικών αρχών και κανόνων της κοινωνικής ζωής (κυρίως ηθικών κανόνων και κανόνων δικαίου), των λόγων ισχύος τους, του περιεχομένου τους, των μεταξύ τους συγκρούσεων, του τρόπου και των μεθόδων εφαρμογής τους και ε) κατανόηση των ειδικών χαρακτη-

ριστικών της τέχνης, της ιστορίας της, των μορφών εμφάνισης της, της σημασίας της για την ανθρώπινη ζωή.

3.2. Η γνώση του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου

Η στάση του μέσου πολίτη της σύγχρονης ανοικτής κοινωνίας αντιστοιχεί περίπου στον τρόπο που πορεύθηκε το ευρωπαϊκό πνεύμα για να γνωρίσει τον κόσμο που ζει. Το πέρασμα από το μύθο στον λόγο, έργο των μεγάλων ιώνων φιλοσόφων, έγινε με αναφορά στη φύση που παραδοσιακά ερμηνεύονταν ανθρωπομορφικά στα πρότυπα της φυλής ή της οικογένειας. Η πολιτισμική πρόοδος έδειξε πρώτα τον αινιγματικό χαρακτήρα των φυσικών φαινομένων, για τα οποία διατυπώθηκαν πολλά γιατί-ερωτήματα. Τα κοινωνικά φαινόμενα, στοιχεία της άμεσης καθημερινότητας, φαινόταν απόλυτα φυσικά και υπό τον έλεγχό μας. Πρόβλημα ήταν μόνο να ξεκαθαρίσουμε τι θέλουμε, να διατυπώσουμε κανόνες και αρχές και να τις εφαρμόσουμε σε έναν κόσμο που δεν φαινόταν να έχει μηχανισμούς έξω από τον έλεγχό μας. Η τυπική προσέγγιση στα κοινωνικά φαινόμενα ήταν ηθική-δεοντολογική που, στην καλύτερη περίπτωση, οδηγούσε σε μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα αξιακής θεώρησης του κόσμου. Χαρακτηριστική είναι η αρχαιοελληνική προσέγγιση των οικονομικών φαινομένων που περιστρεφόταν γύρω από τη σωστή διαχείριση του οίκου (γι' αυτό και οικονομία) ή της πόλης με γενικότερα ερωτήματα για τη χρησιμότητα της κατανομής έργων, για τη σχέση παροχής-αντιπαροχής, την (ηθική) ορθότητα του εμπορίου και του κέρδους που, όταν διατυπώθηκαν ως γιατί-ερωτήματα, οδήγησαν στη δημιουργία της Οικονομικής (έργο των βρετανών κλασικών και των γάλλων φυσιοκρατών του 18^{ου} αιώνα). Το ερώτημα που καλούνταν να απαντήσει ο A. Smith δεν ήταν αν οι ανταλλαγές αγαθών έχουν ηθική βάση, αλλά πώς συμβαίνει σε μια αγοραία οικονομία που δεν έχει κεντρικό (κρατικό) σχεδιασμό να παράγουν οι επιχειρήσεις τα αγαθά και τις ποσότητες που επιθυμούν οι αγοραστές πώς γίνεται ο καθένας από μας να βρίσκει κάθε πρωί το γάλα, τον καφέ και την εφημερίδα που επιθυμεί, να μπορεί το μεσημέρι να επισκεφθεί εστιατόριο που του προσφέρει το γεύμα που χρειάζεται, να ταξιδεύει με μέσα που υπάρχουν στη διάθεσή του χωρίς να τα έχει προ-παραγγείλει. Το γνωστικό-πληροφοριακό αυτό ερώτημα που οδήγησε στην ανακάλυψη του μηχανισμού των τιμών είναι παρόμοιο με το ερώτημα που έθεσαν ο Γαλιλαίος και

ο Νεύτωνας στη φύση και που οδήγησε στην ανακάλυψη της βαρύτητας και των νόμων που τη διέπουν.⁷ Οι κοινωνικές επιστήμες ήλθαν με μεγάλη καθυστέρηση έναντι των φυσικών. Η 'φυσική' μας στάση στα κοινωνικά φαινόμενα είναι αξιολογική-δεοντολογική: χρειάζεται προσπάθεια να ξεπεράσουμε το καθημερινό και αυτονόητο και να ανακαλύψουμε το αιτιγματικό και προβληματικό, να ξεχωρίσουμε δεοντολογικά από γνωστικά ερωτήματα και να καταλάβουμε τη σχέση που έχουν μεταξύ τους.

Είναι κρίσιμο για τον πολίτη της ανοικτής κοινωνίας που βρίσκει φυσικό να ρωτά για τα μυστήρια της φύσης, να αντιληφθεί την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ζωής και να μάθει να θέτει ερωτήματα για τους νόμους και μηχανισμούς που κάνουν δυνατή και λειτουργική την κοινωνική συνύπαρξη. Ιδιαίτερα κρίσιμη είναι η κατανόηση της λειτουργίας του αγοραίου οικονομικού συστήματος που στον αμύητο δίνει την εικόνα χώρου άναρχων διαδικασιών. Η καθιέρωση μάλιστα κεντρικά διευθυνόμενων συστημάτων στην αρχή του περασμένου αιώνα θεωρήθηκε νίκη του λόγου και της επιστημονικής προσέγγισης του κόσμου. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου πολλοί οικονομολόγοι θεωρούσαν τα κρατικοσοσιαλιστικά συστήματα αποτελεσματικότερα από τα συστήματα αγοράς που δεν αξιοποιούσαν όσο έπρεπε την ισχύουσα επιστημονική γνώση. Τόσο γρήγορα ξεχάστηκαν βασικές γνώσεις του Α. Smith για τη σχέση κοινωνικού συστήματος και κινήτρων παραγωγικής δουλειάς, την αδυναμία να οργανωθεί μια οικονομία όπως μια οικογένεια, την τυπική προς το ίδιο συμφέρον συμπεριφορά του ανθρώπου σε μεγάλες ομάδες, αλλά και κρίσιμες παρατηρήσεις του Hayek για την αδυναμία συγκέντρωσης της ετερόμορφης κοινωνικής γνώσης σε μια κεντρική αρχή σχεδιασμού. Η σύγχρονη θεωρία των θεσμών δείχνει ότι ένα αποκεντρωμένο σύστημα με λειτουργικούς τυπικούς και άτυπους κανόνες δίνει αποτελεσματικότερα κίνητρα σε ανθρώπους που από τη βιολογική τους βάση επιδιώκουν να ικανοποιήσουν με τον καλύτερο διαθέσιμο τρόπο τις προσωπικές τους ανάγκες και προτιμήσεις (homo economicus). Είναι επίσης απαραίτητο να κατανοηθεί η σημασία του κράτους σε μια ανοικτή κοινωνία με ένα ελεύθερο αγοραίο σύστημα ως γενικό διαχειριστή των βασικών θεσμών και ως πηγής και φορέα παραγωγής της έννομης τάξης και των εξαναγκαστικών κανόνων δικαίου.

3.3. Φιλοσοφία, επιστήμη, τέχνη και τα πανεπιστήμια

Τις γνώσεις, αξίες και αρχές που χρειάζεται ο πολίτης της ελεύθερης ανοικτής κοινωνίας προσφέρουν η φιλοσοφία και οι ειδικές επιστήμες που καλύπτουν τα δύο άκρα του ορθολογικού συνεχούς του ανθρωπίνου πνεύματος (από τα πιο αφηρημένα φιλοσοφικά ως τα πιο συγκεκριμένα θεωρητικά και εμπειρικά προβλήματα των επιστημών). Οι επιστήμες επιχειρούν αύξηση του πληροφοριακού μας δυναμικού, εξηγώντας και προβλέποντας τα φαινόμενα της πραγματικότητας (αναλυτικές επιστήμες, όπως φυσική, χημεία, οικονομική, κοινωνιολογία κ.ά.), αξιολόγηση και ρύθμιση της κοινωνικής ζωής (δεοντολογικές επιστήμες, όπως νομική, ηθική κ.ά.), ανεύρεση νοημάτων σε ανθρώπινες πράξεις και πνευματικά έργα (ανθρωπιστικές ή πνευματικές επιστήμες, όπως ιστορία και φιλολογίες). Η φιλοσοφία έχει στη σύγχρονη εποχή έναν διπλό ρόλο: α) αναλύει τα θεμέλια των επιστημών, τους σκοπούς, τις μεθόδους, τις δυνατότητες και τα όρια τους και β) προσφέρει μια δημιουργική σύνθεση των πορισμάτων της, διασφαλίζοντας την ενότητα του πνεύματος σε έναν κόσμο συνεχούς διάσπασης και εξειδίκευσης της επιστημονικής γνώσης. Αυτό συνεπάγεται βέβαια ότι η φιλοσοφία θα εγκαταλείψει την προσπάθεια απόκτησης πρωτογενούς γνώσης (που προσφέρουν μόνο οι επιστήμες) και θα αναλάβει την επεξεργασία και ένταξη των μεθόδων και των πορισμάτων τους σε μια γενική θεώρηση του κόσμου.

Σημαντικό στοιχείο παιδείας του πολίτη της ελεύθερης κοινωνίας είναι η κατανόηση της τέχνης ως της αισθητικής-συναισθηματικής έκφρασης της ανθρώπινης παρουσίας και συμμετοχής στην πορεία του κόσμου. Η σχέση της με την ορθολογική σύλληψη του κόσμου (φιλοσοφία και επιστήμη) ήταν πάντοτε αμφοιβητούμενη.⁸ Ιδιαίτερα η σύγχρονη εξέλιξη της μικροφυσικής με την εξαφάνιση του εποπτικού χαρακτήρα των σωματιδίων και τη στοχαστικοποίηση των νόμων προκαλεί ερμηνείες πνευματικών παρεμβολών στη λειτουργία της φύσης που φαίνεται να μη διαφέρουν από ποιητικές συλλήψεις του κόσμου. Οποιαδήποτε ωστόσο ερμηνεία των εξισώσεων της κβαντομηχανικής δεν μπορεί να μεταβάλει το γεγονός ότι σκοπός τους είναι η διυποκειμενικά ελέγξιμη εξήγηση του κόσμου, ενώ ποίηση και εικαστικές τέχνες μεταπλάθουν το άγνωστο και μυστήριο σε λέξεις και εικόνες που προκαλούν αισθητικά αποτελέσματα στην ανθρώπινη συνείδηση και προσφέρουν αισθήματα πληρότητας και προσωπικής ευτυχίας. Γνω-

στική, αξιολογική και αισθητική στάση πρέπει να διακρίνονται αυστηρά μεταξύ τους, ώστε να λαμβάνονται σωστές αποφάσεις στην κατασκευή και το έλεγχο θεωριών, την κατασκευή, ερμηνεία και διάπλαση κανόνων και τη δημιουργία και αξιολόγηση έργων τέχνης.

Η καλλιέργεια της φιλοσοφίας, των επιστημών και της τέχνης είναι έργο των πανεπιστημίων, ενός κεντρικού θεσμού της ανοικτής κοινωνίας. Στα πανεπιστήμια δεν μεταδίδεται απλώς η παραδεδομένη γνώση αλλά δημιουργείται και νέα, ώστε καθηγητές και φοιτητές αποκτούν και εθίζονται στην κριτική θεώρηση του κόσμου που είναι προϋπόθεση λειτουργίας της ανοικτής κοινωνίας. Η σύνδεση διδασκαλίας και έρευνας δημιουργεί τη βάση παραγωγής κριτικών επιστημόνων, διαρκούς επιμόρφωσής τους, συστηματικής επιμόρφωσης των δασκάλων των άλλων εκπαιδευτικών βαθμίδων, άμεσης μετάδοσης έγκυρης γνώσης στον πολίτη της ελεύθερης κοινωνίας. Πανεπιστήμια και ακαδημίες σε συνεργασία με ερευνητικά κέντρα παράγουν τη γνώση που διασφαλίζει σωστή κοσμοεικόνα και στηρίζει έλλογες αποφάσεις των μελών της ανοικτής κοινωνίας. Το πρόβλημα που ανακύπτει είναι πώς μπορεί να μεταδοθεί αποτελεσματικά αυτή η γνώση στον ευρύτερο χώρο των φορέων των αποφάσεων.

4. Η μετάδοση της φιλοσοφικής και επιστημονικής παιδείας στον πολίτη της ανοικτής κοινωνίας

Το πρώτο βήμα είναι η αποτελεσματική οργάνωση των πανεπιστημίων, ώστε να αναπτύσσουν και να παρέχουν κριτική γνώση στα μέλη τους (καθηγητές και φοιτητές). Η εισαγωγή φιλοσοφικών μαθημάτων (επιστημονικά προσανατολισμένων) στα προγράμματα σπουδών των διαφόρων επιστημονικών κλάδων επιτρέπει στους ειδικούς επιστήμονες να αντιλαμβάνονται θέση και περιορισμούς της επιστήμης που καλλιεργούν αλλά και να εντάσσουν την ειδική τους γνώση στη γενική γνώση του κόσμου. Η μετάδοση ωστόσο των ειδικών γνώσεων στον πολίτη της ανοικτής κοινωνίας προϋποθέτει δημιουργικές απλουστεύσεις που όμως δεν πρέπει να διαστρέφουν την αληθινή γνώση. Είναι αναγκαίο να βρεθούν τρόποι μετάφρασης των πορισμάτων των επιστημών σε σχήματα και προτάσεις που είναι εύκολα κατανοητές από τον μη ειδικό. Ένα πολύτιμο εργαλείο εποπτικής παρουσίασης της επιστημονικής γνώσης είναι η αναλογική μετάπλαση θεωρητικών προτάσεων με χρήση εικονικών μοντέλων.⁹ Το φως, για παρά-

δειγμα, ως σωματίο ή ως κύμα είναι πολύ κατανοητότερο στον μέσο μορφωμένο άνθρωπο από εκείνο που προσφέρουν οι αφηρημένες κατασκευές και εξισώσεις της κβαντομηχανικής. Αλλά και το μακροοικονομικό κύκλωμα ως ένα σύστημα εξισώσεων κατανοείται καλύτερα αν παρουσιασθεί ως ένα κλειστό υδραυλικό σύστημα ή ως ένα σύστημα κυκλοφορίας του αίματος, όπως ήταν η αρχική ιδέα των φυσιοκρατών.

Η ταχύτατη ανάπτυξη των επιστημών και η συνεχής αναπροσαρμογή των κοινωνικών σχέσεων και αναγκών οδηγούν σήμερα τα πανεπιστήμια στην εισαγωγή προγραμμάτων σπουδών που, αποκλείοντας την πρώτη εξειδίκευση, καλλιεργούν την ικανότητα των σπουδαστών να λύνουν προβλήματα. Η μεταβλητότητα των κοινωνικών δομών αποδυναμώνει τον προγραμματισμό θέσεων με βάση τις σημερινές ανάγκες και απαιτεί ευκαμψία και προσαρμοστικά στις αλλαγές της ζήτησης.¹⁰ Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται και ο νέος θεσμός της δια βίου μάθησης που δίνει κύριο βάρος στην προσφορά των νέων πληροφοριών και τη δημιουργία νέων ή βελτιωμένων επαγγελματικών θέσεων για την αγορά εργασίας. Είναι ωστόσο και εδώ κρίσιμο να τονισθεί ότι η δια βίου μάθηση δεν πρέπει να περιορισθεί στην κάλυψη αναγκών της αγοράς εργασίας αλλά να λειτουργήσει και ως μηχανισμός μετάδοσης στους πολίτες της ανοικτής κοινωνίας μιας ορθολογικής κοσμοεικόνας στην οποία εντάσσονται χρήσιμα και δημιουργικά οι πρακτικές γνώσεις και δεξιότητες.

5. Το άνοιγμα της ελληνικής κοινωνίας

Η προσπάθεια για το άνοιγμα της ελληνικής κοινωνίας πρέπει, πέρα από τη διαμόρφωση κατάλληλων θεσμών και τη μετάδοση ειδικών γνώσεων, να επικεντρωθεί στη φιλοσοφική-επιστημονική επιμόρφωση των δασκάλων όλων των βαθμίδων, ώστε να ασκούν το έργο τους με βάση τη σύγχρονη γνώση του κόσμου, στην επιμόρφωση των κληρικών, ώστε να είναι σε θέση να μετέχουν σε ένα γόνιμο διάλογο ιδιαίτερα με τους νέους αλλά και με τους εκπροσώπους άλλων τάσεων και θρησκειών, και στη συστηματική μετάδοση γνώσεων στους απλούς πολίτες που είναι η καρδιά και το θεμέλιο της δημοκρατίας.

Η επιμόρφωση των σημερινών δασκάλων της δημοτικής και της μέσης εκπαίδευσης πρέπει να καλύψει το κενό της περιορισμένης ως τώρα παροχής φιλοσοφικών και επιστημολογικών μαθημάτων στα προγράμματα

των πανεπιστημιακών σπουδών. Η απόκτηση επιστημονικά θεμελιωμένων γνώσεων και των μεθοδολογικών τους βάσεων και προϋποθέσεων ανοίγει νέους δρόμους στην εκπαιδευτική προσφορά των δασκάλων και δημιουργικά κίνητρα για μια ουσιαστική εκπαίδευση των μαθητών. Η επικέντρωση στα μεγάλα έργα και τα γλωσσικά μέσα του παρελθόντος που γίνεται ως τώρα αποκτά με την ένταξή τους στη σύγχρονη γνώση νέο περιεχόμενο. Με αυτόν τον τρόπο τα αθάνατα έργα των αρχαίων προγόνων μας κατανοούνται ως πρωτοποριακές συμβολές στην ατέλειωτη προσπάθεια γνώσης του κόσμου και ως θεμέλια των σύγχρονων φυσικών και κοινωνικών επιστημών. Είναι απολύτως βέβαιο ότι οι μαθητές των σχολείων θα έχουν περισσότερο ενδιαφέρον να μελετήσουν την αρχαία γραμματεία, αν είναι σε θέση να την εντάξουν σε μια σύγχρονη εικόνα του κόσμου. Αλλά και οι ειδικές γνώσεις κάθε επιστημονικού κλάδου αποκτούν ιδιαίτερο νόημα αν εντάσσονται σε μια γενικότερη φιλοσοφική θεώρηση της πραγματικότητας που συνδέει γνώση, αξιολόγηση και αισθητική προσέγγιση του κόσμου. Το κρίσιμο ερώτημα της επιμόρφωσης των δασκάλων είναι ποιος θα επιμορφώσει τους επιμορφωτές. Βασικός θα πρέπει να είναι εδώ ο ρόλος των πανεπιστημίων και των φιλοσοφικών και επιστημολογικών τους τμημάτων που έχουν την ευθύνη εκπαίδευσης επιστημονικά και φιλοσοφικά εκπαιδευμένων δασκάλων και καθηγητών. Η επιμόρφωση εκπαιδευτικών είναι όμως δυνατό να διαμορφωθεί ως αυτόνομος θεσμός υπό τη διεύθυνση υψηλού επιπέδου πανεπιστημιακών καθηγητών ή άλλων διανοουμένων που, ύστερα από ένα αρχικό στάδιο παιδευτικής αναβάθμισης του υφιστάμενου προσωπικού, θα μετεξελιχθεί σε φορέα μετάδοσης νέων γνώσεων και εκπαιδευτικών τεχνικών.

Η επιμόρφωση των κληρικών είναι καταρχήν έργο της εκκλησίας και πρέπει να καλύπτει τον χώρο των θρησκευτικών δογμάτων, των ηθικών διδαγμάτων και της αποτελεσματικής κοινωνικής της οργάνωσης. Η ιστορία έδειξε ωστόσο ότι είναι δύσκολο σε ένα ιδεολογικά συμπαγή χώρο να γίνει σωστή παρουσίαση εναλλακτικών θέσεων και δογμάτων, ώστε να διασφαλισθεί ο απαραίτητος σε μια ανοικτή κοινωνία σεβασμός των αντιφρονούντων. Είναι συνεπώς κρίσιμο να εισαχθούν θεσμοί (εντός και εκτός των πανεπιστημίων) που θα λειτουργήσουν ως βήμα κριτικού διαλόγου και αμοιβαίας συνεννόησης, που θα προσφέρουν τα κοινά στοιχεία και τις διαφορές των δογμάτων και θα επιχειρούν σύνδεση της θρησκευτικής στάσης

προς τη φιλοσοφική και επιστημονική γνώση. Τα ιδρυτικά έργα όλων των θρησκειών ζουν σε συνεχή προσαρμογή προς τις νέες γνώσεις και εμπειρίες γεγονός που δεν αναιρεί καθόλου τα ουσιαστικά τους κηρύγματα για τον σκοπό και το νόημα της ανθρώπινης παρουσίας.

Είναι, τέλος, κρίσιμο και αναγκαίο να οργανωθεί μέσω των πανεπιστημίων, των ακαδημιών και άλλων πνευματικών ιδρυμάτων και συλλόγων καθώς και θεσμών, όπως η δια βίου μάθηση, η συστηματική καλλιέργεια και μετάδοση μιας ορθολογικής εικόνας του κόσμου στους έλληνες πολίτες. Στον χώρο της φύσης έχει γίνει ήδη πολλή δουλειά από έγκυρους επιστήμονες για να παρουσιάσουν με εύληπτο τρόπο τα μεγάλα επιτεύγματα της φυσικής, της χημείας, της αστρονομίας, της βιολογίας και άλλων ειδικών κλάδων.¹¹ Αντίθετα περιορισμένες είναι οι προσπάθειες στον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών που αντιμετωπίζουν και το ιδιαίτερο πρόβλημα των γνωστικών διαστrophών της άμεσης και απλοϊκής καθημερινής εμπειρίας [common sense].¹² Η φιλοσοφική ενοποίηση των επιστημονικών γνώσεων της φύσης και της ανθρώπινης πνευματικής και κοινωνικής ζωής σε μια συνεπή και κατανοητή στον μέσο πολίτη κοσμοεικόνα είναι ένα δύσκολο αλλά αναγκαίο έργο. Η εικόνα αυτή στηρίζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, αυτονομία και ευθύνη στον επίτονο και δύσκολο δρόμο για τη δημιουργία της ανοικτής κοινωνίας που χάραξαν και καθοδηγούν οι μεγάλες παραδόσεις του αρχαιοελληνικού πνεύματος και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

6. Θεσμοί και παιδεία ως θεμέλια της ανοικτής κοινωνίας: το πρόγραμμα του Διαφωτισμού

Οι θεσμοί της ελεύθερης κοινωνίας λύνουν τις διλημματικές παγίδες των κοινωνικών διαδράσεων με τρόπο που διασφαλίζει τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία που είναι συμβατή με την ελευθερία των άλλων (Kant, Rawls). Από το άλλο μέρος, παιδεία που προσφέρει σωστή κοσμοεικόνα και νόημα στην ανθρώπινη παρουσία διασφαλίζει αυτονομία πράξεων και συνειδητή επιλογή σχεδίων ζωής που στηρίζουν την ανοικτή κοινωνία. Στην ιστορική τους πορεία οι μεγάλες αξίες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού θεμελίωσαν δημοκρατικούς θεσμούς, ανέβασαν την ευημερία ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού και δημιούργησαν νέες προϋποθέσεις συνεργασίας και παραγωγικής δουλειάς. Ωστόσο, οι πόλεμοι και οι κοινωνικές συγκρούσεις

δεν έλειψαν, προσπάθειες για κοινωνικά ανοίγματα οδήγησαν συχνά σε ανελεύθερα καθεστώτα, εμφύλιες συρράξεις και φυλετικές αντιπαραθέσεις έφεραν γενοκτονίες και εγκλήματα μεταξύ ανθρώπων που πριν από λίγο ζούσαν μαζί ειρηνικά. Αλλά και σε δημοκρατικές κοινωνίες ανισότητες και καταχρήσεις δύναμης έρχονται σε αντίθεση με διακηρυγμένες αρχές και πρότυπα ζωής των μελών τους. Η μεγάλη πρόοδος των κοινωνικών επιστημών, ιδιαίτερα της σύγχρονης οικονομικής ως θεωρίας των θεσμών, υπόσχεται να δώσει λύσεις σε θεσμικό επίπεδο. Παρά τα κηρύγματα των θρησκειών και των μεγάλων ανθρωπιστών, ο άνθρωπος σε μεγάλες ομάδες προτάσσει το προσωπικό του συμφέρον, την ικανοποίηση των δικών του προτιμήσεων έναντι του συμφέροντος των άλλων (*homo economicus*). Κανόνες συνεπώς και θεσμοί πρέπει να είναι συμβατοί προς την πραγματική ανθρώπινη συμπεριφορά, αν θέλουν να λειτουργούν ως βάση και θεμέλιο κοινωνικής συνεργασίας. Οικονομικά συστήματα που προϋποθέτουν πρωτογενώς αλτρουιστική συμπεριφορά είναι καταδικασμένα σε αποτυχία και το ίδιο ισχύει για κανόνες που ρυθμίζουν ανθρώπινες σχέσεις στο ιδιωτικό και δημόσιο δίκαιο. Οι κυρώσεις των κανόνων δικαίου πρέπει να δημιουργούν κίνητρα σε προσανατολισμένους στο ίδιο συμφέρον ανθρώπους να προβαίνουν σε πράξεις συνεργασίας για αμοιβαίο όφελος.¹³

Οι θέσεις αυτές δεν αποκλείουν βέβαια προσπάθειες παιδευτικής ανάπλασης της ανθρώπινης συνείδησης προς την κατεύθυνση αλτρουιστικής συμπεριφοράς. Παρά τον δονκιχωτικό τους χαρακτήρα, εκφράζουν μια βαθύτερη ανθρώπινη τάση να ξεπεραστούν οι δεσμεύσεις των βιολογικών μας καταβολών, στοιχείο που μας διαφοροποιεί από τους άλλους ζώντες οργανισμούς του πλανήτη μας. Στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και υπερηφάνεια στηρίζεται εξάλλου και ο αγώνας για γνώση και αξιολόγηση της πραγματικότητας: ένα ασήμαντο ον στην άκρη του σύμπαντος προσπαθεί να γνωρίσει τον ασύλληπτα μεγάλο κόσμο στον οποίο ζει, να μάθει πώς έγινε και πώς εξελίσσεται και να κατανοήσει τη δική του θέση μέσα σε αυτόν. Η ανοικτή κοινωνία ως κοινωνικό και πολιτιστικό (θεσμών και παιδείας) μοντέλο έχει τους περιορισμούς που επιβάλλει το ανθρώπινο γονιδίωμα,¹⁴ ώστε και η πλήρης πραγμάτωσή της στο απώτερο μέλλον θα μειώσει αλλά δεν θα εξαφανίσει εντελώς ανισότητες και αδικίες που έρχονται σε αντίθεση με τις πνευματικές μας κατακτήσεις και τις μεγάλες αξίες του ευρωπαϊκού μας πολιτισμού.

Σημειώσεις

1. Για γενικές αρχές μιας θεωρίας των θεσμών, βλ. Γέμτος 2001: 17, 20, 30, 34, 44· για τη μετεξέλιξη της οικονομικής σε μια θεωρία των θεσμών [institutional economics], Γέμτος 2001/2003: 89 κ. ε. και για το δίλημμα του φυλακισμένου, στο ίδιο: 77 κ.ε.

2. Τα ανθρώπινα δικαιώματα, για παράδειγμα, είναι δημιούργημα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, αλλά από τη φύση τους δεν έχουν φορείς μόνον Ευρωπαίους αλλά κάθε άνθρωπο. Το ίδιο ισχύει για την ορθολογική, διηποκειμενικά ελέγξιμη προσέγγιση του κόσμου σε όλο το φάσμα της (από τη φιλοσοφία ως τις ειδικές επιστήμες) που έχει παγκοσμιότητα, αφού αφορά όλα τα έλλογα όντα αυτού του κόσμου.

3. Για μια ευρύτερη έννοια της ευημερίας στην παράδοση του J.St. Mill, βλ. Γέμτος 2000: 3 επ., 13 επ.

4. Για τη σχέση φυσικών περιορισμών και ελευθερίας, βλ. γενικότερα Dreyer 1964: 445 επ., Benn και Weinstein 1971: 197 επ. Πρβλ. και Day 1977: 260 επ. ο οποίος θεωρεί ότι η σύγχυση ελευθερίας και ικανότητας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αμφισημία του ρήματος 'μπορώ'.

5. Για τη σχέση αρνητικής και θετικής ελευθερίας βλ. την κλασική μελέτη του Berlin (1969). Χαρακτηριστικοί υποστηρικτές μιας θετικής έννοιας ελευθερίας ήταν ο J.J. Rousseau (υποταγή στη volunté générale) και ο H. Marcuse (ελευθερία δεν είναι η δυνατότητα να επιλέγεις αλλά να επιλέγεις με τρόπο που οδηγεί στην κοινωνική απελευθέρωση).

6. Πρβλ. την αθάνατη ρήση του Περικλή στον *Επιτάφιο* που προβάλλεται και ως βάση και σύμβολο της ανοικτής κοινωνίας στο έργο του K. Popper.

7. Για τον A. Smith η συμπάθεια ήταν το κοινωνικό ανάλογο της νευτώνειας βαρύτητας (βλ. Smith 1859). Για μια επισκόπηση της μεθοδολογίας της οικονομικής από τη γένεσή της στο έργο των φυσιοκρατών και των βρετανών κλασικών ως τη σημερινή της εκπληκτική ανάπτυξη στην πρωτοπορία των κοινωνικών επιστημών, βλ. Γέμτος 1987/2004: 314 επ.

8. Βλ. γενικότερα Γέμτος (2006β). Πρέπει να σημειωθεί ότι το αίτημα χρήσης μιας αισθητηριακά κατανοητής γλώσσας οδηγεί συχνά σε ένα γνωσιολογικά προβληματικό αίτημα στενότερης σύνδεσης επιστήμης και τέχνης. Ο R. Dawkins, καθηγητής της δημόσιας κατανόησης της επιστήμης στην Οξφόρδη, ζητά από τους επιστήμονες, για να γίνουν καλύτερα και ευρύτερα κατανοητοί, να χρησιμοποιούν ποιητική γλώσσα εικόνων (βλ. Dawkins 1998) και ο E.P. Fischer (2003) θεωρώντας δυνατή την αισθητική γνώση εκλαμβάνει την τέχνη ως συμπληρωματική της επιστήμης (με την έννοια της κβαντομηχανικής).

9. Για την αναλογική και μεταφορική σκέψη στη γνωστική, ρυθμιστική και αισθητική σύλληψη του κόσμου και τη χρησιμότητά της ως εργαλείου μετάδοσης της γνώσης σε μη ειδικούς, βλ. Γέμτος 2006α.

10. Βλ. και Γέμτος 1987/2004: 14 κ.ε.

11. Πρβλ. Λιγομενίδης 2002.

12. Για μια κριτική της κοινής εμπειρίας και των σφαλμάτων της στην προσπάθεια γνώσης του κόσμου, βλ. Fischer 1992.

13. Η προσέγγιση αυτή έρχεται σε αντίθεση προς την πάραδοσιακή νομική αντίληψη της εσωτερικοποίησης των νόμων [rule following] και βρίσκεται στη βάση της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης του δικαίου. Για τη σχέση homo economicus και homo juridicus, βλ. Γέμιτος (2003: 13 επ., 30 επ.).

14. Για την ανάγκη ολοκλήρωσης του προγράμματος του Διαφωτισμού που, παρά τις συνεχείς και ανεδαιφικές επιθέσεις των μεταμοντέρνων ρευμάτων κάθε μορφής (κοινωνικός ή πολιτισμικός κονστρουκτιβισμός, αποδόμηση, νεοπραγματισμός, ρητορική, βαθιά οικολογία, φεμινισμός κ.α.), παραμένει το πολυτιμότερο επίτευγμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, βλ. Γέμιτος 1987/2004: τόμ. 1, σ. 521 επ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Benn S.I. και W.L. Weinstein (1971). 'Being Free to Act and Being a Free Man', *Mind* 80, 318: 194-211
- Berlin, I. (1969). 'Two Concepts of Liberty', στο I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, New York-Oxford: Oxford University Press.
- Γέμιτος, Π. (1987/2004). *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Μεταθεωρία και Ιδεολογική Κριτική των επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Γέμιτος, Π. (2000). 'Έλευθερία και ευημερία ως κριτήρια αξιολόγησης κοινωνικών κανόνων και θεσμών', *Νεύσις* 9.
- Γέμιτος, Π. (2001/ 2003). *Οικονομία και Δίκαιο, Οικονομική Ανάλυση Θεσμών του Ιδιωτικού Δικαίου*, τόμ. Α και Β, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Γέμιτος, Π. (2003). 'Homo economicus, homo sociologicus, homo juridicus –μια συμβολή στα μεθοδολογικά θεμέλια της Νομικής και των εμπειρικών κοινωνικών επιστημών', *Κριτε* σ. 13 επ., κυρίως σ. 30 επ.
- Γέμιτος, Π. (2004). 'Εκπαίδευση, πανεπιστήμια, οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη', στο *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου 'Εκπαίδευση και Ανάπτυξη'*, Ιανουάριος.
- Γέμιτος, Π. (2006α). 'Το πρόβλημα της αναλογικής σκέψης στη επιστήμη, την τέχνη και το δίκαιο', στον *Τμητικό τόμο για τον Α. Γεωργιάδη*, Αθήνα.
- Γέμιτος, Π. (2006β). 'Επιστήμη και Τέχνη, Η διαφορετική χρήση της γλώσσας στη γνωστική και αισθητική σύλληψη του κόσμου', στον *Τμητικό τόμο για τον Π. Κοντό*, Αθήνα.
- Dawkins, R. (1998). *Unweaving the Rainbow*, Boston: Houghton Mifflin.
- Day, J. P. (1977). 'Threats, Offers, Laws, Opinion and Liberty', *American Philosophical Quarterly* 14, 4: 257-271

- Dreyer, D.P. (1964). 'Freedom', *Canadian Journal of Economics and Political Science*, 30.
- Fischer, E.P. (1992). *Kritik des gesunden Menschenverstandes, Unser Hindernislauf zur Erkenntnis*, München: Ullstein.
- Fischer, E.P. (2003). *Die andere Bildung*, Ulm: Ullestein Verlag.
- Λιγομενίδης Π. (2002). *Η φλούδα του βερίκοκου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Locke, J. (1689/1960). *Two Treatises of Government*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MacCallum, G. C. (1967). 'Negative and Positive Freedom', *Philosophical Review*, 76: 312-334.
- Popper, K. (1957). *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Bern: UIB.
- Smith, A. (1759). *The Theory of Moral Sentiments*, Edinburgh.